

LIGETI LAJOS ÉS A MAGYAR NYELV TÖRÖK KAPCSOLATAI

Nemrég elhunyt tudósunkra kívánunk emlékezni ezzel az írással. Tudományos életútját a Keletkutatás 1987/2 kötetében tekintettem át, itt most utolsó nagy művének, az 1986-ban megjelent A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban című munkának ismertetésén keresztül szeretnék bepillantást adni életművébe.

Mikor 1977-ben, illetve 1979-ben megjelent Ligeti Lajos magyar nyelvű cikkeinek gyűjteményes reprint kiadása (A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. I-II. Budapest, Budapest Oriental Reprints A1, A2), sokan úgy gondolták, hogy az 1902-ben született mester ezzel utolsó összegezését is adja kutatásainak. Ez különösen azért tűnhetett így, mert a kötetek címadó cikke két részletben a MNy. 1976. számában jelent meg, s az ezt szervesen kiegészítő, s régi török eredetű neveinkről írott cikksorozata 1978-1979-ben látott napvilágot, a IV. rész a MNy. tördelt korrektúrájából került a kötetbe. Ligeti azonban már két év múlva komolyan kezdett foglalkozni egy szintézis megírásával. Nyilvánvaló, hogy Gombocz nevezetes, hetven éve megjelent műve, a BTLw. lebegett szeme előtt, de új kérdések, új ismeretek, új koncepciók megkövetelték a „jeles előd érdemes modelljének követéséről” (5) való lemondást. Eredeti terve mégis egy szerkezetében „klasszikus” mű összeállítása volt: első részében a „török elemek”, tehát a jövevényszavak és a tulajdonnevek tárgyalásával, amelyet a tanulságokat szintetizáló második rész követett volna. Ligeti azt írja Előszavában, hogy e tervezett munka egy részét be is fejezte „véglegesnek szánt nyomdai kézírata el is készült”. „Am ekkor kiderült, hogy a terjedelmes monográfia még hátralévő részének megírása temérdek időt venne igénybe, pontosabban: elkészítése a várhatóan rendelkezésemre álló időbe nem fér bele”. Az ekkor 80. évét betöltött tudós érthető módon attól félt, hogy úgy jár mint Kniezsa István: a szócikkek elkészülnek, a tudományos szintézisre már nem futja az idő. Könyvét „rövidre fogott tájékoztatónak” szánta (6), s így is kell felfogni annak ellenére, hogy a mű 602 oldal.

A könyv kilenc nagyobb fejezetből áll, a fejezetcímek és a fontosabb alfejezetek címei jól tájékoztatnak a mű felépítéséről: I. Régi török jövevényszavaink csuvasos jegyei (ezen belül hangtan, szóképlet és egy fontos fejezet a mongol megfelelésekről); II. A török és a magyar hangtörténet konvergens fejlő-

dése; III. A köztörök hangtani és szókészleteti sajátosságai; IV. A magyar nyelv idegen kapcsolatai a török érintkezés előtt (itt tárgyalja az ugor kor török kapcsolatait is); V. Török-magyar nyelvi kölcsönhatások. Török nyelvek tükröződése jövevényszavainkban (itt három nagy alfejezet található: a török nyelv hatása a magyarra, a magyar nyelv módosító hatása török jövevényszavainkra, török nyelvek tükröződése jövevényszavainkban); VI. Régi török jövevényszavaink tartalmi vallomása; VII. A török etnikai környezet (ez a nagy fejezet lényegében a török népek történetének azon vonatkozásait tartalmazza, amelyek a magyar etnogenezis háttere szempontjából lényegesek a türköktől a kunokig), VIII. A régi török nyelvek. Szókészletünk török elemeinek forrásai (itt tárgyalja az altaji nyelvrokonság kérdését, a csuvasos típusú török nyelveket és kutatásuk forrásait, valamint azon köztörök nyelveket, melyekkel érintkeztünk, aguzokat, kipcsakokat, különösen a besenyő és a kun nyelvet); IX. Összegezés.

A könyv az altajisztika, a török nyelv- és néptörténet, a magyar nép és nyelv honfoglalás kor előtti és Árpád-kori történetének minden olyan kérdésével foglalkozik, amelyet szerzője a könyv központi témája szempontjából lényegesnek tartott. A részletek tárgyalásakor elmaradtak a túlságosan részletező adatok, az olvasót a megfelelő kézikönyvekhez irányítja, s minden esetben arra helyezi a súlyt, hogy állást foglaljon, véleményt mondjon, igen sok esetben éppen azt hangsúlyozva, hogy a rendelkezésre álló információk nem elegendőek egy-egy kérdés eldöntésére, más esetekben viszont több mérlegelhető megoldás is kínálkozik, s csak további anyag és kutatások ígérhetnek megoldást.

Örömmel tapasztalhatjuk, hogy a könyvben igen sok új megállapítással találkozhatunk. Természetesen az új fogalmát igen árnyaltan kell értelmeznünk. Egyes megállapítások teljesen újak, mások elhangzottak ugyan korábban is, de más érveléssel, nem kielégítő bizonyítással; nem egy esetben Ligeti saját korábbi nézetével szemben mond újat, egyes esetekben olyanok véleményéhez csatlakozik, akiknek érvelését korábban nem fogadta el. A hatalmas anyagban olyan megállapításokat is találunk, ahol nem volt mód indokolásra, s egyszerű kijelentés, vagy csak implicit utalás jelez új álláspontokat. Mindezek értékelésénél figyelembe kell vennünk a mű célját. Ligeti a magyar nyelvtudománynak szánta e művét, tágabb értelemben a magyar nyelv és nép története kutatóinak, s nem a szűkebb turkológus olvasókörnek. Úgy látta, lényegesen hozzá tud járulni a magyar nyelvtörténet vizsgálatához, annak is elsősorban az ősmagyar korszakához, melyben elkülönít egy középső és egy kései ősmagyar kort. A többé-kevésbé rekonstruálható ugor kor és az emlékekkel megfogható legrégebbi ősmagyar kor közötti óriási időszakaszra csak e korszak jövevényszavainak viselkedéséből tudunk következtetni, ezért magyar nyelvtörténeti érdek török jövevényszavaink tanulmányainak kutatása. Ez természetesen megköveteli, hogy megvizsgáljuk egyfelől a befogadó nyelv által okozott változásokat, másfelől azt a hatást, amit a befogadóra az átadó gyakorolt. Ligetinek a magyar nyelvtörténet számára hasznosítható következtetéseit nyilván a magyar nyelvtörténet kutatói fogják értékelni, az azonban nyilvánvaló, hogy turkológiai következtetései kétirányúak: egyfelől speciálisan magyarok, másfelől szo-

rosan kapcsolódnak az általános turkológia, illetve altajisztika érdemi kérdéseire.

Ami az altajisztika alapkérdését, a csuvas-mongol nyelvviszonyt illeti, Ligeti alapvetően módosította korábbi véleményét. Bár a nyelvrokonság kérdésében mindig óvatosan fogalmazott, és számos ide vonatkozó cikkében inkább a mások által kifejtett nézetek gyenge pontjainak kimutatására koncentrált, hosszabb időn át hajlott arra, hogy Ramstedt és Poppe nézetének egy változatát fogadja el. Most ezt írja: „Gombocz az altaji nyelvrokonság híveként Ramstedt nézetét képviselte, eszerint pedig a rotacizmus és a lambdacizmus néhány más csuvasos sajátossággal együtt az altaji alapnyelv közös sajátossága, következésképpen török jövevénytiszavainkban való jelentkezésük mind mennyi megőrzött régiség. Ezzel szemben mi úgy véljük, hogy minden csuvasos sajátosság az őstörökhöz képest újítás. Ugyanakkor megállapítjuk, hogy továbbra is beszélnünk kell megőrzött régiségről és újításról, mint annak a történeti folyamatnak különböző állomásairól, amelyek a csuvasban, pontosabban a csuvasos nyelvekben kialakultak. A csuvas (típusú) nyelv szempontjából megőrzött régiségnek tekintjük azokat a (hangtani és egyébe) sajátosságokat, amelyek az ócsuvasban már megvoltak. Ezzel szemben újítás minden olyan változás, amely a legrégebbi állapottól eltérően a középcsuvasban vagy az újcsuvasban alakult ki” (525). A rotacizmus kérdésében Ligeti most már egyértelműen a z eredetisége mellett foglal állást, ami a lambdacizmust illeti, saját korábbi nézetét is továbbfejlesztette. Itt is az *l*-et tartja másodlagosnak a csuvasban, azonban arra a jelenségre, hogy miért van a köztörök *ʃ*-el szemben a csuvasban olyan szavakban is *s* mint közt. *baš* 'fej' ~ csuvas *puš*, korábban azt a választ adta, hogy ezek jövevények (Régi török eredetű neveink. Repr. 420). A teljes anyag új vizsgálata után „félúton megrekedt ócsuvas lambdacizmusról” ír (17), vagyis az őstörök *z*-ből általában *r*- lett a csuvasban, az őstörök *ʃ*-ből azonban csak megindult az *-l*-lé válás, de már nem fejeződött be. A csuvas *puš* ~ közt. *baš* típusú alakok tehát nem jövevénytiszavak, hanem ezek is ősi szavak a csuvasban. Ligeti szakít azzal a korábbi nézettel, amely szerint az őstörök szókezdő *y*-nek három megfelelője van a magyarban, **j*-, **š*- és zérus. Az *sz*- a *szél*-ben, *szűcs*-ben, *szőlő*-ben középcsuvas sajátosság, amely az átadó nyelvjárásban palatális *i* előtt fejlődött ki, míg veláris *i* előtt a szókezdő eltűnt és ezért van *ír* igénkben és *író* főnévkben zéró fokon az ősi török *y*-; e kérdésben tehát elfogadja Gombocz azon kései nézetét (vö. Honfoglalás előtti bolgár-török jövevénytiszavaink. 1960. 18), hogy a *y*- *i* előtt tűnik el, de eltér tőle abban, hogy nem nyelvjárásinak tartja a kettősséget, hanem kronológiainak. Középcsuvasnak tartja a *túzok* és *búza* -z-jét, fontos új szempont, hogy középcsuvasnak tartja a *g* és *k* mássalhangzó utáni kiesését, *gyapot*, *bér*, *ártány*, *tiló* és hasonló típusú szavainkban. Középcsuvas a *v*-protézis, mely esetei közül biztosnak csak a *vályú*, *vék*, *vejsze* és *verseny* szavainkat tartja, de felhívja a figyelmet, hogy az *onogur* népnév *onogundur* változatából csak a *v*-protézis alakból lehetett *nándor*. Középcsuvas a ritka *y*-protézis megjelenéseis (*Jenő*, *Jelő* ~ *Üllő*), s középcsuvasnak tartja a köztörök *u*-val szemben mutatkozó *i*-ket olyan szavakban mint *bika* (tö. *buqa*) *jüla* (tö. *jula*) stb. Határozottan állást foglal abban a kérdésben, hogy a köztörök

ő-vel szemben mutatkozó magyar s nem török változást tükröz, mint eddig Gombocz és mások gondolták, hanem magyar nyelvi fejlődés; tehát *saru*, *sereg*, *bársony*, *kos* stb. szavaink s-e nem utal az átadó török nyelv típusára, viszont mint magyar régi-ségjegy mégis kijelöli a lehetséges átadó török nyelvek körét. Ezt a nézetet korábban Bárczi képviselte ugyan, Ligeti azonban a teljes török hátteret bevonva tárgyalja újra a kérdést.

Ha eltekintünk az ugor korszak igen vitatható, s Ligeti által is nagy fenntartásokkal kezelt néhány törökgyanús elemétől (ahol a *nyereg* tárgyalása hozott különösen újat: 141-143), akkor török elemeink átvételének következő korszakai különíthetők el: az ősmagyar középső szakaszának elemei, az ősmagyar kései szakaszának bolgár-kazár elemei, a kazár-kabar réteg, besenyő jövevényszavaink, új jövevényszavaink, s végül kun jövevényszavaink és tulajdonneveink. Ehhez járult egy olyan kérdés, amely lényegében a kézirat lezárása után vált aktuálissá. Ligeti jelzi, hogy kéziratának lezárása után jutott kezébe a Magyarországi története című mű két terjedelmes részből álló első kötete és abban Bóna István munkája az avar történelemről (493). Így ír: „Eredeti szövegemen nem változtattam, hogy így is jelezzem: e területen korábbi ismereteink radikális módosulásával számolhatunk” (493). Előzőekben Ligeti a szarvasi feliratról ír, mely szerinte „nem is a tulajdonképpeni avar nép és nyelv emléke, hanem az avar birodalom egyik török népéé. Valószínűleg a kurtigurokról, esetleg az onogurokról van szó, azokról, akik annak idején megkísérelték a kagáni főhatalmat magukhoz ragadni” (493). Az itt nyilvánvalóan jelentkező probléma az, hogy ha a honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében török, sőt onogur-típusú török nyelvet beszélő csoportokat is talált, akkor jövevényszavaink egy része esetleg tőlük is származhat. Hogy Ligeti e kérdés közelebbi taglalásába nem bocsátkozott, annak nemcsak az volt az oka, hogy a szarvasi felirat publikációja 1985-ben jelent meg (Juhász Irén cikke 1983-as dátummal, ténylegesen 1985-ben az Acta Archeologicában, az én cikkem az NyK 1985-ös számában jelent meg, de Ligeti 1983-ban már ismerte a leletet), hanem az is, hogy lényegében kihagyta a könyvből a pannóniai avarokról szóló tanulmányát, mely külön jelent meg (MNY. 1968: 129-151). Foglalkozik viszont a könyvben a dunai bolgárok nyelvével. Mind a pannóniai avarok, mind a dunai bolgárok nyelvének forrásai olyan ellentmondásosak és annyira korlátozottak, hogy Ligeti úgy ítélte meg, ezek nem elegendőek érdemi állásfoglalásra. S e területen várt Ligeti radikális módosulást.

Bár a kronológiai és az átadó nyelvjárási sajátosságokat Ligeti részletesen tárgyalja, a részletesebb etimológiai cikkek nem a nyelvi kritériumoknál, nem is a történeti rétegek tárgyalásánál, hanem a VI. fejezetben, régi török jövevényszavaink tartalmi vallomásának elemzése során található. Ez mesterfogása a műnek, ugyanis sok esetben a kritériumok nem egyértelműek, több lehetőséget is megengednek, s ezáltal nem kerülnek kényszerűen esetleges helyre. Az ábécétől való eltérés viszont azt a lehetőséget hagyta meg, hogy ne kelljen minden szóról nyilatkoznia.

A mű mintegy 290-300 török eredetű közzót és körülbelül 40 tulajdonnevet tárgyal. E számok természetesen csak tájékoztató jellegűek, hiszen török szempontból *egy-ház, ünnep, üdül* és

(*ünnepet*) ül szavaink egy török szót jelentenek, ahol egyébként Ligeti a török *edgü* -*g*-jének kiesését középcsuvas sajátosságként határozza meg. A magyar *terem* 'csarnok' és *terem* 'anyaméh, Szűz Máriaé' esetében Ligeti szerint az első szlávól átvett, de ugyanarra a török szóra megy vissza, mint a második, amelynek ugyanezen jelentését a kunból ki lehet mutatni, bár a kunban és a magyarban is a latin *tabernaculum* megfelelője. Nincs éles határ a közszavak és a tulajdonnevek között sem: *Gyula* nevünket Ligeti közszóként tárgyalja; *torma* közszavunk és *Tormás* (*Fermacsu*) személynevünk talán azonos török szóra megy vissza. Tárgyalja a *Tömör*, *Tömörd* és *Tömörkény* személyneveket, de sehol nem tárgyalja külön *tömör* közszavunkat, ugyanis a tulajdonnevek tárgyalásánál elmondta megjegyzéseit. Igen eltérő a tárgyalás mélysége. Még a legrészletesebben tárgyalt etimológiák esetében is csak a leglényegesebb adatokra szorítkozik, elhagyva a "teljes" dokumentációt, utalva a megfelelő kézikönyvekre. A monografikusan tárgyalt szavak típusa mellett, sok esetben csak a szó etimológiájával kapcsolatos lényeges vonás tárgyalására szorítkozik, s csak a vitatott pont alátámasztására idéz néhány török párhuzamot, példát, összefüggést. Ismét más esetekben csak néhány mondat jut a szó etimológiájának magyarázatára, s nem kevés olyan van, amely csak azáltal kapcsolható Ligeti állásfoglalásához, hogy felsorolásokban egyértelműen megemlíti; néha csak azáltal, hogy a magyar szavak indexében a szót nem teszi zárójelbe (kerek zárójelbe kerültek ugyanis azok a szavak, amelyeket tárgyal ugyan, de nem törökök).

Új etimológiát abban az értelemben, hogy egy szavunkról török eredetet mutat ki, amelyet még senki nem gondolt töröknek, nem találunk. A magyar turkológiának két vonulata van. Az egyik talán Vámbéry, Munkácsi és Palló Margit nevével jellemezhető, ha közöttük természetesen alapvető különbségek voltak is. Ők új és új etimológiákat javasoltak. A másik vonulattól elég, ha Budenz, Gombocz és Ligeti nevét említjük. Tőlük alig került új etimológia a tudomány asztalára, de mindegyikükre jellemző volt a maga korában, amit Benkő Loránd írt: „amelyik török jövevényszó-magyarázat Ligeti Lajos kritikai szűrőjén átment, abban már nemigen lehet, nemigen szabad kételkedni”. (Előszó a reprint kiadáshoz 1977. IV.) E kritika nemcsak mások etimológiáival szemben érvényesült (nem mindig nélkülözve az éles fogalmazást), hanem saját korábbi munkásságukkal szemben is. Nehezebben helyezhető el Németh Gyula ebben a „romantikusok” — „klasszikusok” dichotómiában. Németh közszókra vonatkozó etimológiai inkább a „klasszikus” vonulat jegyeit viselik magukon. Más a helyzet törzs és népnévetimológiáival. S Ligeti ebben a műben nem is fukarkodik a kritikával: „A másik, nem kevésbé kényes kérdés a törzsnevek helyes értelmezése. A kezdeti idők amatőr kísérleteit figyelmen kívül hagyhatjuk. A Konstantinos-féle nyolc magyar törzs utolsó magyarázata Németh Gyulától származik (HonfKial. 233-77); jeles turkológusunk e neveket törökből magyarázta, a *Nyék* kivételével, sőt a *Magyar* finnugor(ugor) alapszavát is török képződménynek tartotta. Szellemes, de bizonyíthatatlan elméletével könnyű volna szembeállítani (nem is egy) másféle magyarázatot, ez azonban most nem lehet feladatunk... Kezdetől fogva elfogadhatatlannak tűnt számomra a *Kürt* és a *Kér* magyarázata, bár bámullattal adóztam a bennük megnyilvánuló gazdag fantáziának. Úgy vélem, hogy nem értek meg a feltételei a magyar törzsnevek elfogadható magyarázatának, nehéz szívvel

Ie kell mondanom tehát azok beiktatásáról a következő listákba." (252). Fontos azonban, hogy Ligeti, aki csak a *Tarján és Jenő* török eredetét tartotta biztosnak és a *Gyarmatot* valószínűnek, megjegyzi, hogy e török nevek korántsem jelentették azt, hogy a török törzsnév mögött törökül beszélő népeiséget kell keresnünk, ezek — tehát a *jenők* és *tarjánok* is — „magyarul beszélő magyarok” voltak (252).

A Ligeti által tárgyalt mintegy 300 magyar község listája teljes egészében a TESz.-re épült. Itt figyelembe kell venni, hogy a TESz. török vonatkozású címszavainak anyagát Kakuk Zsuzsa állította össze, s azokat a belső szerkesztés után Ligeti lektorálta. Ligeti lektori szerepét úgy fogta fel, hogy feladatta a tárgyi tévedések kigyomlálása, nem feladata azonban eltérő nézetének érvényesítése. A megjegyzéseivel ellátott címszavak végül a főszerkesztő, Benkő Loránd elé kerültek, aki megadta végső minősítésüket. Ligetinek ez a „csak kritikára” szorító magatartása természetesen nem volt, nem is lehetett következetes. Hiszen sok esetben egy török adat odatartozása vagy téves odakapcsolása az etimológia kérdésében is állásfoglalást jelentett. A szerkesztésben való részvételének intenzitása is változott. Ligeti igen nagyra értékelte a TESz.-t, s ha a török etimológiák minősítésével, sokszor részleteivel nem mindig értett egyet, ez nem csökkentette megbecsülését. Sok alkalommal hangsúlyozta, hogy a TESz.-nek a török etimológiákat illető sokszor szigorú kritikája fontos jelzés, utal arra, hogy megvizsgálni való probléma van, állásfoglalásra késztet, újabb adatok feltárására ösztönöz. Azt hiszem nem tévedek, ha úgy gondolom, hogy e mű megírása eredetileg a TESz.-re való reagálásnak indult.

Ligeti az adatgyűjtéstől a kész mű elkészítésén át a korrektúráig és a magyar szavak indexéig mindent egyedül, még technikai segítséget sem igényelve végzett el. Ennek belátható előnyei voltak, de természetesen bizonyos korlátokat is jelentett. E. Abaffy Erzsébet és Vásáry István lektorálása sem válalhatta át a sajtóhibák kigyomlálását, a kisebb-nagyobb következetlenségek megszüntetését. A belső következetlenségek egyébként sok esetben nagyon érdekesek, mutatják, hogy a szerző véleménye hogyan változott a munka során, még egy-egy szó megítélésében is.

Az alábbiakban néhány címszó konkrét anyagán keresztül mutatom be az etimológiai rész értékeit:

ács A TESz. szerint ótörök eredetű, átvett alakja *açačđi* lehetett, s a nomadizáló magyarok nyelvében mindenfajta famunkát végző mesterembert jelentett: mai szűkebb jelentése a középkor folyamán alakult ki. Ligeti a honfoglalás előtt átvett alakot **açađi* formában rekonstruálja; a *čđ* > *čđ* török fejlemény. Az átvett jelentés 'korábban a magyarok által nem végzett famunka (sátor, kocsis) mestere', ebből fejlődött ki a 'mindenfajta famunka végzője'. Honfoglalás után a szláv mesterekkel együtt váltak szolgálónéppé, l. *Ácsteszer*. Két magyar régiségjegy (*-aça-* > *á*, illetve *-i* > *∅*) biztosítja korai átvételét.

ágyú A TESz. szerint a szó vitatott eredetű. A Németh Gyula által javasolt török etimológiát elsőnek említi, de lehetségesnek tartja a finnugor eredetű *áld* igéből való levezetést is. Ligeti szerint a török etimológia a magyarnál valószínűbb, de nem kifogástalan. A 205. oldalon csak említett hangtani nehézséget (a tö. *aldag*-ból *áldó* lett volna) áthidalhatónak tartja,

ha itt is ereszkedő diftongus helyett emelkedőt feltételezünk, mint azt a *borjú* és *gyapjú* szavainkban kell tennünk. Ez fontos, új szempont. A nehézséget a jelentéstani oldal okozza. A gondosan megvizsgált török adatok és a magyar adatok jelentése között egyelőre „áthidalhatatlan” eltérés van. „A török etimológiát függőben kell tartanunk, míg elő nem kerül a hiányzó láncszemet jelentő adat” (317), s fontos módszertani megjegyzése: „... ezt a lépést nem pótolnám feltevéssel.” Ugyanakkor a 228. oldalon az *ál* szóval együtt azon török eredetű szavaink közé sorolja, amelyek szócsaládjából több szót vettünk át.

ál A TESz. szerint valószínűleg ótörök eredetű. Az egyeztetés nehézsége, hogy a török megfelelők mind főnevek, a m. *ál* pedig csak melléknévként mutatható ki. A szófajváltás lehetséges ugyan, de részletei nincsenek tisztázva. Ligeti rámutat arra, hogy a szófajváltás csak a magyarban következhetett be, ennek azonban emlékeinkben nincs semmi nyoma. A török *āl* 'mód, eszköz' > 'csalás, félrevezetés' későbbi (205), de már az ujbúrban kimutatható (228). Magának a szófajváltásnak két típusa van: az egyik esetében a régi szófaj is megmarad, mellette él az új, a másik esetben a régi megszűnik, az új felváltja. Az első kategóriába tartozik *bátor* szavunk, s valószínűleg az *ál* is ide tartozhatott.

alma A TESz. szerint ótörök eredetű, feltehetően hatalmas területen elterjedt vándorszó. Ligeti ehhez semmi érdemlegeset nem tesz hozzá, de felveti, hogy ha *árpa* szavunk első szótagjának hosszúsága hasonulásos nyújtás eredménye (*arpa* > *arpát* > *árpát* > *árpa*), miért nem lett ez a sorsa az *alma* első szótagjának (199). Ligeti nagy figyelmet szentel a tövek beilleszkedésének és magyarban való bokrosodásának, mert ez is, közvetve, kronológiai támpont lehet. E kérdéseknek két fejezetet szentel (206-214).

apró A TESz. szerint bizonytalan, talán ótörök eredetű. Az átvett szó alakja *opraq* lehetett. A bizonytalanság oka, hogy az *opra-* 'feldarabol' ige származékai között az összefüggések nem világosak, és így a kimutatott modern ujbúr *opruk* nem lehet a kiindulópont nyilván szóvégi *-k*-ja miatt. Ligeti nem tárgyalja az etimológiát, de a szóvégi *-k* csuvas történeténél említi, s idézi a másodlagos magyar tőhangváltás (*apró* ~ *apraja*) esetei között (201). A TESz. által idézett török adatok két különböző szócsaládhoz tartoznak, az ujb. *ufraq* (helyesen *ofraq* ha egyáltalán hiteles, ez az adat), Kásg. *opraq*, CodCum. *opraq* stb. jelentése 'elhasznált, elrongyolódott ruha; ruha', ami egy *opra-* 'elrongyolódni' igére megy vissza. Az *ufak*, *uvak*, *uvšak* 'darab, apró darab stb.' szavak pedig egy *ub-* 'törni (darabokra, porrá)' ige származékai. A szerteágazó szócsaládok egyes esetekben keveredtek. A TESz. megjegyzése tehát indokolt volt.

arat A TESz. vitatott eredetűnek tartja. Vagy, mint Horger vélte, szóhasadás eredménye az, *irt* elkülönült változata vagy ótörök eredetű, az *or(a)-* 'vág(sarlóval is)' igéből. A *-t* lehetne török, de ilyen nem mutatható ki; magyar képző is lehetne, de akkor kirí a képző nélkül meghonosodott török eredetű igéink közül. Ligeti a TESz. véleményének ismertetése után így ír: „Horger szenvedélyes érvelése már-már meggyőzőt, mikor feltettem a kérdést: hogyan is történt az a szóhasadás? Az ősmagyarban több mint ezer évig egymagában élt az *irt* ige, a vándorlások korában aztán — török hatásra — [a magyarság] földet kezdett művelni: ekkor hasított egyet az *irt*-en és megalkotta

az erre a célra szükséges arat 'gabonát levág' változatot. Az elmélet türelmes, de nem mindig simítható az élet valóságához. Erdemes tehát megnézni a török etimológiát" (287-288). Miután a -t képzős alak felvételére az ócsuvasban semmi sem jogosít fel, a megoldást a magyarban kell keresni. „Ellene szegezük: a török igék tőalakban kerültek a nyelvünkbe. Ez igaz, de az igazságnak csak egy része, amely dogmává merevedve útját állta további összefüggések felismerésének. A török igék a kései ősmagyar korban kerültek a magyarba, abban a korban, amikor a török elemeket (különböző okok folytán) úgy idomították, mint a sajátjukat.... Így is világos, hogy a tör. *döl* ~ *döjt*, a m. *ful* ~ *fojt* típussal párhuzamos, és a tö. *döl* ~ *dönt* a m. *omlik* ~ *ont* típusába sorolható (okkal folyamodom e körülményes meghatározáshoz). Világos az is, hogy néhány esetben az ige a török tő mellőzésével magyar képzős alakban illeszkedett szókészletünkbe; *boszant*-t, *bor-i*-t" (288-289). S valóban a -t képző magyar voltában a *boszant* és a *borít* esetében a TESz. nem kételkedik.

Árkány A TESz. török, közelebből kun eredetűnek minősíti. Ezt írja Ligeti is, de hozzáteszi, hogy levezethető egy török ar- igeletről, s ennek több származékát is bemutatja.

Árok A TESz. szerint ótörök eredetű, az átvett alak **ariq*, régi jelentése 1. 'vízlevezető csatorna', 2. 'sáncárok'. Ligeti részletesen tárgyalja a török adatokat, ugyanis a törökségben a szó jelentése 'öntözőcsatorna'. Utal rá, hogy a szónak nincs kifogástalan török etimológiája. Ligeti rámutat, hogy az ótörökből átvett magyar árok szónak kezdettől fogva semmi köze nem volt az öntözéses gazdasághoz, hanem része volt az ország védelmi rendszerének. „Jelentéstani szempontból érdekes eleme a nyugati törökségnek" — írja (256), amin azt kell érteni, hogy védő-árok jelentését a kazár birodalomban vettük át, ott tehát nem 'öntözőcsatorna' jelentésben használták. Nem is sorolja fel a 287. oldalon török eredetű, földműveléssel kapcsolatos műszavaink között.

Árpa A TESz. ótörök eredetűnek minősíti. Ligeti említi a földművelés szakszavai között, több helyütt tárgyalja hangtani és alaktani illeszkedését a magyar hangrendszerbe, de etimológiájával nem foglalkozik (többben indoeurópai eredetűnek tartják), s nem említi meg Árpád nevét sem.

Ártány A TESz. szerint bizonytalan, talán ótörök eredetű. Közvetlen török előzménye nem mutatható ki, de alapigéje számos török nyelvben megvan. A TESz. a török *arit*- 'tisztává lesz, kiherél', *arla*- (ua.), *arlān* 'herélt' alakokat idézi, de megjegyzi, hogy az *arlañ*-ből a magyar -*rt*- nem felelhet meg egy török -*rl*-nek, ezért az egyeztetés hangtani okokból nem valószínű. Ligeti utal arra, hogy Gombocz egy török *artan* alakból indult ki (EtSz.), de adós maradt a magyarázattal. A helyes magyarázat egy *art*- igealakból indul ki, mely a törökben megvan, s ebből egy *artyan* szabályos képzés. A -*y*- kiesése pedig ismét középcsuvasos sajátosság, mint a *gyapot*, *bér* és hasonló szavakban, s a *disznó* szavunkkal egyidejű átvétel.

báj A TESz. egyértelműen ótörök eredetűnek minősíti; a török *baġi* > m. *báj* megfelelés nem szabályos ugyan, de birtokos személyragos alakok alapján (*bāġa* > *bāā* > *bāja* > *báj*) megmagyarázható. Ligeti az összehasonlító anyag alapján súlyos nehézséget lát: az oszmánli *baġi* szövegének visszavetítését a honfoglalás előtti időbe problematikusnak tartja, s a magyar fejlődés is „hangtani védőbeszédre szorul" „az egyébként szigorú kriti-

kájú TESz."-tól. Úgy látja, hogy a régebben elvetett szláv származtatás valószínűbb (vö. bolg. *bajš*, *bajuvam* 'zaubern'), a varázsol, varázs szavainkkal párhuzamos átvétel, amelynek a hódoltság idején az oszmántörök adat új töltést adhatott. Itt tehát szigorúbb mint a TESz.

balkány A TESz. által valószínűleg török eredetűnek minősített 'állóvíz, lápos hely' jelentésű szavunkat Ligeti meg sem említi. Kevés ilyen szó van, s itt nem tudom megítélni, hogy kihagyása állásfoglalás-e. Ez utóbbi valószínű, mert a TESz. által idézett, hódoltság kor előtti helynévi adatok igen bizonytalanok: az első közzsói adat 1572-es, Ligeti pedig elvszerűen nem foglalkozott hódoltságkori török jövevényszavainkkal.

Folytathatnám az összevetést, de talán ezekből a példákból is látható a munka etimológiai részeinek jellege. Nagy ajándéka tudománytörténetünknek, hogy egy több mint hat évtizedes tudományos életpálya tapasztalatai végül is világos, áttekinthető és sok újat is tartalmazó összefoglalásba kerültek. A könyv írásának idejéből sok végigbeszélgetett szombat délután emlékét őrzöm. Persze ezek a beszélgetések szokás szerint többnyire egyoldalúak, sőt egyirányúak voltak, de éppen ezért sokat tanultam belőlük, bele-bele pillantva egy készülő mű műhelytitkaiba, s abba a hatalmas tudásanyagba, mely háttérül szolgált. Mint ez a könyvből látható, a csuvas-mongol nyelvviszonyt tárgyaló, s kiadatlanul maradt disszertációmmal kapcsolatos fenntartásait — melyeket annak idején, 1971-ben, opponensi véleményében sem hallgatott el — feladta. Tudománytörténeti tény, hogy a török-mongol nyelvviszonyt illetően Ramstedt és Poppe elméletével szemben hosszú ideig csak Németh Gyula (ZDMG 1912, KSz. 1914) nézete állt szemben, s a kézikönyvekig általánossá vált nézetrel szemben végül Németh is visszahúzódott, ha véleményét nem is módosította. Ligeti előbb Gombocz és Poppe hatására elfogadta Ramstedt új elméletét, de végül őt is, akárcsak engem, az anyag, a kérlelhetetlen adatok győzték meg, hogy a ramstedti nézetek, sok részletük zsenialitása ellenére, alapjaiban tartahatatlank. Ennek pedig következményei vannak a csuvas nyelv-történet értékelésében, az pedig kulcs a magyar nyelv török kapcsolatainak megértéséhez.

Ligeti könyve a magyar tudomány klasszikusai közé tartozik: egyszerre zár le egy korszakot és ad indítást egy új korszak megkezdéséhez. Ismétlésétől, utánzásától maga óvott, de az új anyag, az új módszerek ezt nem is engednék meg. Ligeti tudása, szigorú kritikája és kérlelhetetlen igényessége azonban marandó kötelezettséget jelent.

Róna-Tas András

BERRÁR JOLÁN--KÁROLY SÁNDOR (SZERK.): RÉGI MAGYAR GLOSSZÁRIUM

Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 807 lap.

1. 1984-ben jóformán még meg sem száradt a nyomdafesték a Régi magyar glosszáríum (a továbbiakban: RMG1.) lapjain, amikor — minden bírálót, ismertetőt megelőzve — nyilvánosan szóltam a mű korszakos jelentőségéről a TMB egyik tudományos vitáján: